

Ю.А.Капцова (г. Брэст, Рэспубліка Беларусь)
Yuliya Kartsova (Brest, Republic of Belarus)
yu_ll_yu@mail.ru

УДК 811.161.3'373:165.62

ПЕЯРАТЫЎНЫЯ ТАКТЫКІ Ў КАНТЭКСЦЕ БЕЛАРУСКАГА ЭТАСУ

Анатацыя. У артыкуле моўны этас даследуецца ў кантэксце эталогіі – паводзін чалавека. Раскрываецца сутнасць пеяратаўных тактык, характар іх маніфестацыі ў беларускім слове.

Ключавыя словы: этас, меліяратыўныя і пеяратаўныя тактыкі, феноменалогія, моўныя паводзіны.

PEJORATIVE TACTICS IN THE CONTEXT OF THE BELARUSIAN ETHOS

Abstract. The article examines the language ethos in the context of ethnology-human behavior. The paradoxical essence of pejorative tactics and the nature of their manifestation in the word are revealed.

Keyword: the ethos, ameliorative and pejorative tactics, phenomenology, linguistic behavior.

Феномен этасу выяўляецца ў моўнай эталогіі, пад якой падразумяваюцца вербальныя паводзіны чалавека. Ім не ўласцівы прыметы дзейнасці як праяўленай актыўнасці. Паводзіны – стан, ажыццяўленне якога мае кантынуальны характар і ўспрымаецца ў пераменах. Эталагічным моўным статусам валодае ажыццяўленне стану паводле дзеяслова гаварыць і некамунікатыўная мадэль такога ажыццяўлення – гаворка. Перагаворы не з’яўляюцца формай праяўлення асобы (я, мы). Іх характар імперсанальны. У ходзе перагавораў этычную рэлевантнасць набывае паняцце “бок”, з якім звязваецца характарыстыка рэверсіўнасці (супрацьлегласць – канверсіўнасць).

Значным аспектам моўнай эталогіі чалавека выступае прынцып узвышэння (“верх”) і прыніжэння (“ніз”). З ім звязваецца феномен такту і тактыкі. Шматлікія тактыкі перагавораў зводзяцца да двух асноўных паняццяў – меліярацыі і пеярацыі. Меліяратыўныя тактыкі арыентаваны на ўзвышэнне моўцаў, наданне ім упэўненасці, ганараванне. Яны ажыўляюць гаворку і

спрыяюць яе ходу. Інтэнцыя пеяратыўных тактык цалкам супрацьлеглая. Іх суправаджаюць пачуцці нікчэмнасці рэфэрэнта.

Тактыка адчужальнай дыскрэдытацыі. Адзначаная тактыка заснавана на маніпуляцыямі з мноствамі і іх уласцівасцямі. Лік прадугледжвае многае, а рэчы бясконцыя.

“Чужы” свет, – адзначае А. Пянькоўскі, – гэта свет форм множнага ліку са значэннем аднароднага мноства...” [1, с. 55]. Пеяратыўна-адчужальныя назоўнікі множнага ліку ў лінгвістычнай літаратуры трактуюцца як “гіпербалічныя формы множнага ліку”. Такія формы не былі прадметам спецыяльнага вывучэння. Між тым яны надзвычай цікавыя.

Памнажэннем нівеліруецца вартасць рэфэрэнта. Наша пачуццё як бы прытупляецца пачуццём, калі высвятляецца, што ёсць тысяча аднародных прадметаў: – *Гэтага цвету па ўсяму свету*, – сказаў Іван (П. Савоська); *Многа вас такіх*, з міліцыяй (А. Кажадуб); *Такіх Марусяў*, – хоць гаць гаці, а інтэлігентак, як вось гэта, на пальцах палічыць... (М. Кусянкоў); *Чаго-чаго, а гэтага добра /баб/ у Бярозаўцы – навалам* (В. Гігевіч); *Развялося вас, эксперыментатараў... Разагнаў бы я вас палавіну*... (В. Гігевіч).

Адной з аксіём тэорыі мностваў з’яўляецца аксіёма “Мноства мае элементы”. Само паняцце “элемент” як складнік мноства набывае адчужальны сэнс. Пеяратыўны змест слова *элемент* набыло ў выніку так званага класавага падыходу да жыцця. Паводле яго ўсё грамадства падзяляецца на асвядомленых і прафанаў. Апошнія характарызуюцца як “дэкласаваныя элементы”: *Рэй вёў сакратар партыі на ідэалогіі... – Таварышы свядомыя і несвядомыя элементы*, – пранізваў ён маленькімі вочкамі янкавінскі гурт. *А заадно гэтым сваім “несвядомыя элементы” наганяў шораху* (Г. Далідовіч). *Што далей то больш: чаму ў партыі аказаліся элементы з заможнай праслойкі, элементы з цёмным прошлым, элементы, якія злучыліся з класава чуждымі элементамі. У палітычных кантэкстах чужасць змяняецца на варожасць і слова элементы акрэсліваецца азначэннем варожыя: – Варожыя элементы раскрадаюць калгасную маёмасць, а вы маўчыце, як быццам нічога не адбываецца* (І. Мележ).

Характар пеяратыўных мностваў заключаецца ў выключна высокай ступені іх аднароднасці, якой, па сутнасці, выключаецца наяўнасць якіх-небудзь распазнавальных рыс. Напрыклад, у сказе “*Увесь свет на гітлераў паўстаў*” (Я. Брыль) форма *гітлеры* абазначае гранічную аднароднасць і абыякавасць да распазнавальных прымет усіх, хто ўваходзіць у дадзенае мноства. Аналагічны адчужальны сэнс маюць і іншыя назвы, утвораныя на падставе ўласных імён, напрыклад: *Што ім трэба, ірадам? Чаму ім няма спакою ад таго, што людзі мірна жывуць?* (І. Шамякін); *Пераконваў сябе: ён не ненавідзеў, а проста стаміўся ад сваіх і ад чужых, і ад гансаў, і ад іванаў* (І. Шамякін); – *І гарбачовы, і ельцыны, прэзідэнты і пракуроры... Не, не лаві толькі мух. Круціся* (І. Шамякін); *Ідзе прадуманы разгром краіны, а Мані і Вані ператвараюцца ў рабсілу*... (Г. Далідовіч). *Не, выжыць можна толькі дома! Дома можна адкупіцца праз Якімкіных* (І. Шамякін); – *Ад папугайскіх Джонаў, Клейнаў, Эленаў трэба адмовіцца раз і назаўсёды, – працягваў чыгуначнік*... (А. Федарэнка). Аналагічна: *антыхрысты, лютэры, мазепы, фрыцы, банапарты, напалеоны і да т. п.*

Множны лік дыскрэдытуе таксама гістарычных асоб, напрыклад: *Як новы поп, дык новае маленне. То Ільічам. То іх паслугачам* (Г. Аўласенка); *А далей Альпяровіч-Дружнікаў спакойна распавядае пра новыя дзіцячыя ахвяры таго часу, якіх дзічае пра самасуд над шматлікімі паўлікамі марозавымі, якія праяўлялі не проста энтузіязм* (Нар. газ.); – *Чэмберлены, пілсудчыкі – гэтыя выкармышы сусветнага капіталу – разам з Папам Рымскім не раз збіралі крыжовы паход на заваёвы рабочых і сялян* (А. Асіпенка).

Абсалютная аднароднасць і нераспазнавальнасць элементаў мностваў, якія абазначаюцца ўласнымі імёнамі ў форме множнага ліку, можа падкрэслівацца ў маўленні пры дапамозе абагульняльнага займенніка ўсе, напрыклад: – *Да чорта ўсе Беры і Паўлы Паўлавічы, усё да чорта* (В. Супрунчук). Часцей за ўсё сам кантэкст падказвае, што маюцца на ўвазе элементы “чужога” (там) свету : *І ў той жа час, такое, хай няправільнае, рэагаванне недзе і радала Дубаўца: значыць можна змагацца з катловымі, значыць і іх можна разварушыць* (Л. Гаўрылкін); – *А там – Чарнашаны ды Гайлісы. Мяккацеласць. Апартунізм. Правы ўхіл* (І. Мележ); – *От пойдуць, бронь божа, немцы, тады зноў гэтыя Салаўі і Ляўковы ўсходзяцца забіраць зямлю, абразаць хутары, каб іх разачка рэзала* (С. Грахоўскі); *Страшна становіцца ад таго, што менавіта ад падобных удоевых залежаў лёс тысяч і тысяч людзей* (ЛіМ); *Для прыдворных савецкіх герадотаў гісторыя заўсёды была перакулена ў мінулае (“Бел. мінуўшчына”); – Якая брыдота, – уздыхнула Варвара Сямёнаўна, – Адкуль яны ўзяліся, гэтыя Іваны Іванавічы, з якіх шчылін вылезлі?! (М. Герчык).*

Непрымальныя ў паводзінах чалавека аспекты атрымліваюць звычайна форму множнага ліку, напрыклад: фокусы, выбрыкі, выдумкі, хітрыкі, капрызы, завіхрэні. – *А ты насміхаешся, а ты контры строіш мне...* (Р. Мурашка). Множны лік выкарыстоўваецца ў назвах таго, што з’яўляецца рэшткавым і непатрэбным, напрыклад: *ачоскі, зліўкі, абломкі, агрызкі і інш.* Крайне пеярэтыўны сэнс набываюць назвы рэшткаў, калі яны выступаюць характарыстыкамі людзей, напрыклад: *адкіды ‘падонкі чалавечага грамадства, маральна апусцелыя людзі, злачынныя антыграмадскія элементы’* [ТСБМ, 1, 141]; *асколкі ‘тое, што захавалася ад мінулага, зніклага’.* Асколкі старога свету [ТСБМ, 1, 281]; *недабіткі ‘рэшткі чаго-небудзь (часцей за ўсё – арміі, банды, групы і пад.)’.* Пазадкі *‘прыхільнікі, паслугачы; астаткі варожай арганізацыі, групы і пад.’* [ТСБМ, 148, 3, 588]; *падонкі ‘дэкаласаваныя, разбэшчаныя, злачынныя элементы грамадства’.* *Рэакцыя Іры была зусім нечаканая. Яна паглядзела на брата зняважліва і на поўны голас, пры маці, сказала : – Падонак ты! Што ты разумееш? (І. Шамякін).*

Формай множнага ліку дыскрэдытуецца інтэнцыянальны стан свядомасці і падставовая характарыстыка этапу настрой: – *Усё гэта настроі! Адсталыя настроі, Павел Васільевіч. Я вам раіў бы паменш прыслухоўвацца да ўсякіх настрояў, да ўсякіх гаворчак; – У гэтым, канечне, і соль таго, што класава чуждыя настроі ў вас там развіліся, – Ды і ёто, – адважылася нарэшце, нагадала пра перарваную размову, – гаворкі тут усялякія, настроі. Пра раскулачванне...* (І. Мележ).

Тактыка дыскрэдытацыі з дапамогай множналікавых форм ужываецца да назваў грамадскіх інстытутаў і інстытуцый. Адчужальная плюралізацыя дае магчымасць дыскрэдытаваць пэўны сацыяльны інстытут (установу), напрыклад:

– *Мы гімназій не канчалі, – адказаў Марк. – Гэтага трэба саромецца, а ты ганарышся, – прамовіла маці (А. Асіпенка); – Яны <бацькі> правільна гавораць, не падыходзім мы адно аднаму. Інстытутаў я не канчаў, просты шафёр... (М. Кусянкоў); – Я табе зараз пакажу безработніцу?!.. Цітры ўздумаў разводзіць (А. Асіпенка).*

Выкарыстанне тактыкі плюралізацыі аказваецца адным з аспектаў выяўлення мыслення ў рэжыме таталітарнасці. Дыскрэдытацыя шляхам плюралізацыі – эфектыўная тактыка выяўлення пераратыўнасці і адчужэння не толькі ў адносінах да прадстаўнікоў чужога свету, але і да яго элементаў, якія знаходзяцца ў “знешнім” месцы “там” і ўсведамляюцца нераспазнавальна.

Тактыка прафанацыі. Сутнасць адзначанай тактыкі заключаецца ў нівеліраванні розніцы (сэнс “без розніцы”) у сітуацыі, калі гаворка ідзе пра “чужы” свет. Прадстаўляючы аб’ект сузірання як элемент “чужога” свету, адчужальнае абстрагаванне не проста адцягваецца ад яго індывідуальных прыкмет, але і дыскрэдытуе рэферэнта ва ўсёй яго татальнасці. Абсалютная нераспазнавальнасць змыкаецца з этычна рэлевантным пачуццём абьякавасці. Непаўторныя і самакаштоўныя рэферэнты зводзяцца да агульнай прыроды і адной “меркі”. Па сутнасці, механізм прафанацыі ў сваёй схематычнай аснове з’яўляецца нежыццёвым.

Генералізуючы сэнс характэрны для займенніка ўсё. Гэты займеннік узначальвае неселектыўныя рэферэнцыяльныя адносіны: *Зведала многае: славу і веліч, ганьбу і забыццё (Р. Зянькевіч); Многа чаго зведаў. Усяго бывала на маім шляху (А. Чарнышэвіч).*

Займеннік усё ў маўленні ўжываецца для таго, каб указаць на абьякавасць і непераборлівасць: *Дзед еў усё, што папала (Я. Брыль); Яна балбатала і балбатала, гаварыла ўсё, што на язык траплялася (Л. Гаўрылкін); Зазваніў тэлефон: яна хутка пачала апранацца, брала усё, што траплялася пад руку (У. Шыцік).*

Займеннік усё выступае ў якасці структурнага кампанента надзвычай распаўсюджанай у вуснай мове мадэлі абьякавасці “*Вам усё роўна?*”. Напрыклад: – *Усё роўна ён нічога не дасць і да хаты нашай не пойдзе (Б. Сачанка); – Яна махнула рукою, усё роўна як ёй надакучыла чуць і бачыць гэтакія выбрыкі, – павяла: – Ну... кабылка паскакала-паскакала – стамілася. А вочы шалёныя, крывёю налітыя. ... Няма вёскі?! Зрабілася жудасна, усё роўна як тут і быў канец усяму. Пачуў іншыя галасы – усе тыя, што калі-небудзь чуў у вёсцы, – галасы хлявоў, двароў, вуліцы. Пачуўшы галасы, убачыў сваю карову, сваіх авечак, парсюкоў, курэй (В. Карамазаў).* Аналагічнае пеяраратыўнае пачуццё выяўляецца ў моўнай ідыяматыцы, параўн.: – *Ёй усё да лямпачкі, і як толькі на гэта глядзіць начальнік (М. Герчык).*

Пачуццё абьякавасці ўзнікае да аддаленага рэферэнта, які не ўваходзіць у зону непасрэднай перцепцыі. Само сабою разумеецца, што абьякавасць выяўляецца ў першую чаргу ў адносінах да ўсяго чужога, таму мадэль абьякавасці “<Мне> усё роўна” аказваецца адначасова і мадэллю адчужэння. Хто сузірае сітуацыю здалля, той не жыве ў ёй, не ўключаецца ў яе і не перажывае яе. Поўная абьякавасць азначае нераспазнавальнасць, што не супадае з “чалавечым” поглядам на рэчы.

Другі кампанент у адчужальна-аб'ектывуючай мадэлі “ўсё роўна” можа замяняцца словам “адно”; пры чым інварыянтны сэнс можа быць захаваны. Той, хто ўжывае мадэль “ўсё адно”, не заўважае розніцы і гэтым прафануе аўтэнтычнасць рэферэнта: *Ці заўтра, ці паслязаўтра – усё адно. – Лепей – заўтра. – Стары памаўчаў, перш чым прыступіць да галоўнага. ... – Усё адно папробуваць трэба. А то ж ад гэтай васпаватай заразы ратунку ніякаго. З'есць, як маўчаць будзем!* (І. Мележ).

Адзначаная мадэль рэалізуецца ў сферы эмпірычнай кан'юнцыі, якая адзіна магчымая ў сітуацыі непасрэднага ўспымання рэчаіснасці: – *Ці сабака гаў, ці ён сказаў – то ўсё роўна* (Прыказка); – *Нічога, – пакруціў галавой дзед, мне цяпер што пан, што левы бот – усё роўна* (А. Кажадуб); *Хто рабіў, хто не рабіў – усё адно! Кожнаму палачка!* (І. Мележ). Нярэдка пачуццё абьякавасці ў рэферэнцыі змыкаецца з адчаем і безвыхаднасцю, напрыклад: *Ад лютасці, ад бясілля аж затросся, адштурхнуў Глушака, шалёна, з віскам крыкнуў: – Дак хай яно – гніе! Усё адно! – Усё адно – жыць няма як!* (І. Мележ).

Пеяратаўна рэлеванты сэнс “без розніцы” надаецца ў выказванні ўжываннем генералізуючай часціцы *адзін* (*адна, адно, адны*). Часціца *адзін* як паказчык узмоцненай аднароднасці часцей за ўсё ўжываецца з рэчыўнымі назоўнікамі, напрыклад: *адзін пясок, адна вада, адзін спірт, адна смятана, адна гліна* і г. д. Ва ўжыванні гэтай часціцы актуалізуецца значэнне татальнай аднароднасці, параўн.: рус. *там сплошная грязь* – бел. *там адна грязь*; рус. *сплошной вздор* – бел. *адна лухта* [РБС, 2, 430]; – *Во – адна сінтэтыка. Лаўсан* (В. Адамчык); *Ворагу нічога не засталася, адна вада* (А. Кажадуб); – *Што там расці будзе? Там жа адна гліна* (3 разм.).

Выказванні з часціцай *адзін* маюць прафанічна-абстрагуючы характар, таму што спрашчаюць сапраўднае становішча спраў. Так, гаворачы пра худога чалавека “адна скура ды косці”, “адны вочы засталіся”, “адзін нос тырчыць” і г. д., мы абстрагуемца ад усяго іншага і канцэнтруем увагу толькі на нечым адным. На самай жа справе: “не толькі вочы, але і...” і да т. п. У шматлікіх выпадках часціца *адзін* набывае ў выказванні імпрэсіўны пеяратаўна-адчужальны сэнс: – *Там жа адна пыха, у іхнім Гомелі...*; – *Што па яйка, што па бульбіну – бяжы на рынак, язык высалапіўшы, а там адна жулота* (М. Кусянкоў); – *А што з яго /бурака/. Жмых адзін! – уздыхнуў Лаўрэн* (А. Карпюк); *Нос востры і ўвесь твар – адно рабацінне* (К. Чорны). *І любяць жа /Жэнька і Света/ брусніцы. Адна кісля, а яны ядуць* (І. Пташнікаў); *Буйную рыбу прадалі, асталося адно смеце* (М. Ракітны); – *А кормяць як... – сказаў хлапчук з Чэрвеня, – адны памы!* (А. Якімовіч). – *Чаване басота вас – склізь пацячэ! Адна склізь будзе!..* (І. Мележ).

Неселектыўнае слова *адно* становіцца меткай адчужэння да нераспазнавальных рэферэнтаў чужога свету: *Усе вы аднаго крою, прыкідваецца ягнятамі, каб ашукаць ды даць лататы* (Т. Хадкевіч); *Усе адным мірам мазаны. Урваць, ухапіць, дзе што не на месцы ляжыць* (В. Казько); *“І Мар’яна, і ты, маці, – аднаго поля ягадкі!” – казаў злосна Мікола* (З. Бядуля); *Раздушыце інквізіцыю – усё адно, папоў ці ксяндзоў. Абое рабое* (У. Караткевіч), параўн.: *Мішка казаў, што цябе забілі. Сам бачыў. Дык што, я вінаватая?” – “Усе вы там аднолькавыя”* (А. Асіпенка).

Серыя ідыём беларускай мовы ўжываецца для выказвання пачуццяў да таго, што ўсведамляецца татальна “адным”: – *Дзе там задаволеныя! У іх ёсць людзі, якія тлумачаць сялянам, што цар не такі добранькі, каб спарадзіць лепшы маніфест, што цар і паны – гэта адна хеўра* (А. Мальдзіс); – *Кеб не выбраць халеру – гарачы не ў меру!* – крыкнула Сарока (І. Мележ); – *Гавары, не гавары – адна халера* (3 разм.); – *Ведаю я гэтую шайку-лейку. Адна сатана скажа, другая будзе рабіць гэта...* (3 разм.); – *Шчэ, чаго добраго, яны тырчаць дзе-небудзь, хэўра етая!* (І. Мележ).

Тактыка абзывання. Слова ўвасабляюць сэнс мыслення, таму гаварэнне на любой мове прадугледжвае адпаведнасць мыслення той працы думкі, якая на гэтай мове ажыццяўлялася да яго. Да жывой мовы належаць элементы, якія маюць у слоўнікавых артыкулах указанне на іх ужыванне ў рэжыме гаварэння. Гэта перш за ўсё ўзульныя характарыстыкі паводзін чалавека, напрыклад: *свіння* ‘пра бруднага, нехайнага чалавека’ ‘невыхаваны, грубы некультурны чалавек’, ‘чалавек, які незаслужана робіць каму-небудзь непрыемнасці; няўдзячны чалавек’ [ТСБМ, 5, 91]. – *За каго ты мяне лічыш, свіння ты гэтакая?* (І. Шамякін). Часцей за ўсё абзыванне ажыццяўляецца ў вочы: – *Я думаў, што ты разумная, аж ты свіння.* – *Сак сказаў гэтыя словы, пазіраючы Галі ў самыя вочы, у душу, можна сказаць* (М. Ермаловіч).

Абзыванне – шырока распаўсюджаная тактыка штодзённай мовы, заснаваная на веры ў чароўную сілу слова: *абазваць* ‘назваць непрыстойным або зневажальным імем; даць каму-небудзь мянушку’ [ТСБМ, 1, 32–33]. *Абазваць* чалавека *свіннёй* – значыць у глыбіні свядомасці пастарацца ажыццявіць ператварэнне яго ў гэтую жывёлу. Абзыванне чалавека або яго зневажанне прыводзіць да ўзнаўлення дзеянняў ведьмароў. Менавіта чараўнік, знаходзячыся ў моцным эмацыянальным парушэнні, наводзіць розныя негатыўныя дзеянні на чалавека.

У абзыванні прысутнічае характэрны для міфа аспект адначасовасці ўспрымання і мыслення. Зааморфныя імплікацыі, думаецца, належаць да вобласці міфатворчасці, а не метафарызацыі. Характарыстыка міфа падыходзіць да слоў-характарыстык тыпу *свіння, змяя, ліса, сабака, карова* і г. д. Такія словы выступаюць увасабленнем сутнасці чагосьці (сутнасць свінства, сутнасць хітрасці і г. д.). Яны несумяшчальныя з камунікатыўнымі ўстаноўкамі і часавым планам.

Рэаліі міфа не адлюстроўваюць аб’ектыўных ведаў. Характарыстыка дыскваліфікавана з пункту гледжання ісцінасці. Сэнс яе ідыяматычны: *асёл* ‘пра, тупога, упартага чалавека’ [ТСБМ, 1, 279]. Міфічная дэрывацыя – спосаб недыскурсіўнага пазнання паводзінскай рэальнасці чалавека. У канкрэтным сітуацыйным ужыванні ідыяматычнасць характарыстыкі можа ўзрастаць. – *Нічога вы ад мяне не атрымаеце, свінні сабачыя, невукі* (Л. Левановіч).

Невыпадковым здаецца факт, што ў беларускай мове назвы жывёл практычна не ўжываюцца ў функцыі асабовай ідэнтыфікацыі (напрыклад, прозвішчаў). Наўрад ці ў тэлефонным даведніку сустрэнуцца прозвішчы тыпу *Свінін, Каровін, Сабакін, Парасяцін* і г. д. Назвы ж звяроў і птушак, а таксама дрэў з’яўляюцца тыповымі ідэнтыфікатарамі асобы, напрыклад, прозвішчы *Кот, Воўк, Арлоў, Мядзведзь* і да т. п. Тлумачыцца гэта тым, што звяры і птушкі не распознаюцца паводле паводзін (іх не “трымаюць”). Вядома, што ў першабытнай гісторыі птушкі былі татэмамі чалавека. З іх рабілі культ, па іх імені называўся род.

Акрамя зааморфных характарыстык, шматлікія словы беларускай мовы ўжываюцца выключна характарыстычна, напрыклад: *балда, абалдуй, аболтус, асталоп, ідыёт, крэтын* і г. д. Этычным феноменам не толькі беларускай мовы з'яўляецца слова *дурань (дуралей, дурачына)*.

Тактыка дэскрыптывізацыі. Канкрэтная лексіка суцэльна дэскрыптыўная. Назвы тыпу смаркач (чалавек), даўганосік (насякомае), насач (рыба) – згорнутыя дэскрыпцыі, матываваныя характэрнай для іх рэферэнтаў рысай. У прыроднай і бытавой таксанаміі прыметнік прынята ўжываць постпазітыўна, напрыклад, *кулік звычайны, стол пісьмовы двухтумбавы* і г. д. Як аднаслоўныя, так і разгорнутыя дэскрыптывы, аказваюцца ў выказванні адчужальнымі канкрэтызатарамі, напрыклад: – *Шчасце тваё! Памаліся богу, авечка* (І. Мележ); – *Мы табе не браты, юда!* (І. Мележ). Дэскрыптыўная мадэль “назоўнік + прыметнік” шырока выкарыстоўваюцца ў якасці пагардлівых характарыстых рэферэнтаў, напрыклад: – *Адыдзі, чорт слінявы* (І. Мележ); – *Цьфу, карова рудая, – падчапіла Лукашова Волька* (К. Каліна). Рэферэнцыяльная прымета прадстаўляе рэферэнта рэчыўна. Ён змяшчаецца ў чужы свет (“там”), заўсёды выступае “гэтым.”

Аказіянальныя дэскрыптыўныя характарыстыкі не маюць анталагічнага зместу, а таму не абражаюць асобу. Падобныя дэскрыптывы аказваюцца крыўднымі і ганебнымі для рэферэнтаў, хоць і не ўтвараюць іх эйдас (сутнасць). Фіксацыя паталагічных рыс рэферэнтаў эфектыўна служыць іх распазнаванню. Пры апісанні рэферэнта, як правіла, заўважаецца распазнавальная рыса, якая кідаецца ў вочы і ўсведамляецца як заганная, напрыклад: *Чаго дзярэш нос, кулацкая падсілка?* (І. Мележ); – *Другі раз няхай Прося гарбатая цябе столькі чакае. А я не буду...* (І. Мележ).

Нярэдка ў гаворцы выяўляцца імкненне апрагэставаць адчужальную рэферэнцыю як не сваю, напрыклад: *Перад выездам хлопцы падбілі храпнуць за прафесійны дзень. Падумаў: што я лысы!* (У. Ліпскі); *У суседнім купэ рогат. “Мабыць анекдоты травяць, а я што рыжы”, – падумаў Мікалай Іванавіч і падаўся да суседзяў* (П. Місько); *Усе бегаюць, клапацяцца, каб ім было добра, а я што рыжы. Будзеш салодкі як мёд, дык зліжуць* (Л. Прокша).

Прыметнікі *сляпы, глухі*, як і прыметнік *лысы*, адзначаюць аспект пазбаўленасці таго, што ўсведамляецца неадчужальна. Пазбаўленасць адзначаецца таксама прыстаўкай *без-* (*бязногі, бязносы, бяхвосты, бяскрылы* і інш.). Прыметнікі такога тыпу выкарыстоўваюцца не столькі для абзывання, колькі ганьбавання рэферэнтаў: – *Эх ты, скаціна бязрогая...* (І. Козел); – *Ах ты, павіян бяхвосты! Што надумаў рабіць...* (Г. Марчук). Прыметнікі, які апісваюць стан пазбаўленасці, часта становяцца характарыстыкамі, напрыклад: *бяззубы ‘непрыныповы, пазбаўлены вастрыні’; бязрукі ‘няспрытны ў рабоце, няўмелы’, бяскрылы ‘пазбаўлены творчай сілы’* і інш. [ТСБМ, 1, 98]. Рыса ‘пазбаўленасць’ прысутнічае і ў прыметніку *стары* напрыклад: – *Падсыплю сабаку якой атруты, – зноў спрабуе закурыць Пракоп. Курва старая...* (А. Асташонак); *параўн.: пень стары, калода старая (трухлявая), порхаўка старая* і інш.

Характарызуючыя дэскрыпцыі фіксуюць тое, чым адзначаны рэферэнт у масе да сябе падобных. Гэта могуць быць у нечым незвычайныя паводзіны, нейкая характэрная дэталі, напрыклад: *Сярод маўкліваці і зацятасці вылучаліся двое мужчын. Адзін – чарнатвары, дзіўна бесклапотны, мабыць, п’яны, а другі – надзвычай худы, высушаны працай, з кепачкай на макаўцы*

(І. Мележ). Прыродныя істоты розняцца неаднолькавай масцю і афарбоўкай. Рэлевантнымі для характарыстыкі могуць быць такія прыметы, як пярэстасць, паласатасць: *Мішка Авотово замахнуўся аброцю на Алеся: – Лес падпаліш, сабака рабы* (І. Канановіч); – *Ды я яму, чорту паласатаму, і зараз спакою не даю* (А. Шашкоў). Ідэнтыфікуючай сілай у адносінах да чалавека валодае таксама рыжы або рыжа-карычневы (руды) колер, напрыклад: *рудабароды, рудавалосы, рудабусы*; параўн.: *Загінуў як рудая мыш; рыжуля, рыжуха, рыжык; Часцей за ўсе Маша чула: “Глядзі, якое рыжоце пайшло!”* (І. Шамякін); – *Цьфу, карова рудая, – падчапіла Лукашова Валька* (К. Каліна).

Прыдатнымі для характарыстыкі аказваюцца рысы, якімі адзначаецца “экзатычнасць” рэфэрэнта, напрыклад: *Іванок зняважліва трасе галавою. – Я буду пытацца ў гэтага валасатага асталопа* (Я. Колас); – *Бач, раз’язджае з шыбздзікам даўгагрывым, Карачуном Толікам* (А. Кажадуб); *Бязбожны натоўп весела ржаў: дасталася кудлатаму* (А. Асіпенка); *Апейка глядзеў з-за стала: уваходзіў той, з доўгімі жаўтляватымі кудламі* (І. Мележ); *На суседняй вуліцы банда валасацікаў чалавека забіла за грошы* (Г. Марчук).

Распазнавальная прыкмета не толькі канкрэтызуе рэфэрэнта, але і адчужае ад яго: – *Грамадзянка! Грамадзянка! Выпіхніце яе, не давайце ёй... – Каму-ёй? – Вунь той, з каўтуном на галаве!* (Т. Бондар); – *Уся вёска гаворыць, што вы з той цыглай у белых штоніках бегалі да Васіля* (І. Шахавец); – *Хлопцы! – раптам як з-над зэдлі вырас Круціцкі і загаварыў, нібы сыпануў гарохам: – Калі вы не хочаце, каб тая, у жоўтым, качка, праглынула жыўцом вашага начальніка, хутчэй грузіцеся і едзьце* (Л. Гаўрылкін); – *Эй ты, там, торба з кутасамі! Якога чорта гэта смаліш?* (Я. Колас).

Пагардлівы змест набываюць у маўленні дэскрыптывы, якія гавораць пра сацыяльную нясталасць, напрыклад: *З тыдзень абіваў парогі розных майстэрняў, фабрык і заводаў, гатовы пайсці на любую работу, але паглядзяць на мяне – і адмаўляюць. Жаўтароты* (І. Гурскі); *Хлопцы, дзяўчаты, што згрудзіліся ля вазоў – жаўтаротая, зялёная моладзь* (І. Навуменка); – *Прэч! Наз-зад, галапузья чэрці, – зашыпеў на хлапчукоў спраўнік і пагразіў шабляй* (В. Хомчанка); *Ханскі сын, ичанюк жаўтавухі. Прыязджаў;.. Ubачыў... Адняў... (У. Караткевіч); – Малако матчына на губах не абсохла. Ай, блазнота!* (І. Гурскі); – *Давай, давай! Малакасос!.. Не згубіся. Цягнеца, што цяля* (І. Пташнікаў); – *Смаркачы яшчэ з носа цякуць, а збіраюцца свет перайначыць... (Я. Колас); Мала ты ведаеш, зелень ты, – па-бацькоўску прамовіў Гардзеі* (І. Мележ); – *Разганю я вашу кампанію, жаніхі смаркатыя* (А. Асіпенка); параўн.: *сысунок ‘малады, нявопытны ў якой-небудзь справе чалавек’. Рабінка ...холодна, амаль варожа зирнуў на Мішу. – Малы ты яшчэ, сысунок ты яшчэ, каб гаварыць мне такія гаворкі* (М. Паслядовіч).

Большасць дэскрыптыўных характарыстык мае сітуацыйны характар і не становіцца прыналежнасцю узусу. Як правіла, аказіянальнымі з’яўляюцца разгорнутыя дэскрыпцыі, напрыклад: – *Ён абазваў мяне шакалам* (І. Пруднікаў). Моўны (узуальны) статус маюць фраземы *пень асінавы (бярозавы), куст альховы, гад паўзучы, гула асмаленая (смаленая), мяшок з саломай* і інш.

Ацэначныя дэскрыптывы ўжываюцца ў выказванні дваякім чынам: калі адрасат прысутнічае ў сітуацыі гаворкі – абраза вымаўляецца “ў вочы”, а калі ён адсутнічае – абраза вымаўляецца “за вочы”. У першым выпадку характа-

рыстыка эфектыўна абзывае і дэдамінуе рэферэнта: – *Да чаго дадумаўся, маць тваю. А яшчэ інжынер чалавечых душ! Дзярмо ты чорнай каровы* (А. Асіпенка). – *Дурань ты нячэсаны, – ціха сказаў Міхлін* (М. Федарэнка). – *Здурэў, сяло дурное! Чаго ты?!* (У. Караткевіч). – *Чаго ты смяешся? – накінуўся на яго Янка. – Куст ты альховы!* (Я. Колас). Адрасна ўжываючы дэскрыпцыю, моўца мае інтэнцыю прынізіць.

Пры адсутнасці адрасата ў кантынууме гаворкі характарызуючая дэскрыпцыя часцей ўжываецца як лаянкавая, напрыклад: – *Гэтыя дурні, што не п'юць, толькі нюхаюць, кажучь пра іх, што яны не нажлуцяцца. Слупы тупарылыя!* (А. Асташонак); *Важатая, дура набітая, патрабавала ад яго [Клімава], каб ён перад строем сказаў, што не хоча ведаць бацьку і адракаецца ад яго* (В. Хомчанка). Лаянка сама па сабе алагічная. Адарваная ад рэальных уласцівасцей рэферэнта, словы лаянкі, з пункту гледжання логікі, з'яўляюцца недарэчнымі. Паказальнай у гэтай сувязі з'яўляецца, напрыклад, ідыёма гад печаны: – *Каб вы апруцянелі, гады печаныя! Грады, гады печаныя, не чапайце чалавека! – крычалі мужчыны* (Р. Сабаленка). Ідыяматычнасць такіх характарыстык у тым, што чалавек рэальна не можа быць ні мехам з саломай, ні катом марцавым.

Праклён як этычная санкцыя. Праклёны – важны этычны элемент вербальных паводзін, характэрны для мовы штодзённасці. “Звычайна кожны ўчынак аднаго чалавека, што робіць шкоду другому, – заўважыў у свой час Кандрат Крапіва, – выклікае кленічы: Каб табе ў грудзях забіла. Каб табе зарвала ды залажыла. Каб цябе ўзяло ды не адпусціла” [4]. “Адзінкі гэтага жанру, – сцвярджае З. Бадзевіч, – на жаль, не сталі аб'ектам даследавання сучасных даследчыкаў-лінгвістаў, фалькларыстаў і збіральнікаў, паколькі не ўвайшлі нават у шматтомнае выданне “Беларуская народная творчасць”. Між тым яны прадстаўляюць выдатныя ўзоры мастацкага авалодання словам, прыклады дасканалай арганізацыі тэксту ў поўнай адпаведнасці з інтэнцыямі выказвання” [5, с. 126].

З нашага пункту гледжання, сутнасць праклёну этычная і фенаменальная. Праклён не з'яўляецца маўленчым актам, здзейсненым з мэтай абразы асобы. Яго можна назваць бестэрміновай этычнай санкцыяй, якая накладваецца на чалавека. Не маючы анталагічнай прыроды, праклён эфектыўна выкарыстоўваецца як шлях неспрыяльнага ўплыву на другога чалавека. Увасоблены ў ім пачуццёвы пасыл валодае згубнай сілай. Адзін з эпітэтаў праклёну страшны: *...Вочы яе /ігуменні/, поўныя гневу і агіды, глядзелі ў вочы камісару, твар стаў не проста шэры – сталёвага, а голас задрыжаў ад напругі і нянавісі. – Табк ж, вырадак д'ябальскі – праклён на стагодзе стагоддзяў! Табе і роду твайму! Будзь пракляты ты мною, як пракляты ты Госпадам, хай святло Божае...* (В. Гапееў).

Праклён не зброя, а інструмент, якім, лічыцца, па-мастацку таленавіта валодаюць жанчыны. Ёсць думка, што гэта інструмент безвыходнасці і адчаю, што гэта крайняе прадраканне: *А каб ты не даждаў! Каб ты праваліўся! Каб яго чэрці ўзялі! Каб цябе скруціла і не адпусціла! Как цябе чэрці ў некле ганялі! Каб у яго адсох язык за такія словы! Каб цябе віхор узяў і не адпусціў! Каб ты праваліўся! Каб табе ні дна ні пакрышкі. Каб яму дабра не было! Каб яго вочы*

свету не бачылі! Каб яму язык да паднябення прысох. Каб цябе дзеці твае не прызнавалі. Каб ён сабакам здох. Каб яго нялёгкая ўзяла. Скулу табе ў бок! Каб ты не вярнуўся! Каб ён сонца больш не бачыў.

Вясковы побыт, відаць, цяжка сёння ўявіць без гэтага віду выслоўяў: жонка кляне п'янага або гультаяватага мужа, гаспадыня – гаспадарку, суседка – суседку і г. д.: “Суседка мая – ведзьма, ліха яе, чужых кароў даіла, каб яе на тым свеце чэрці даілі. Адну карову мела, а малака, трасца яе матары, здавала як з пяцёх. А каровы з пустым вымем дадому хадзілі. Слухай, нек прыйшла да мяне і кажа: “Пагляжы, колькі твая карова малака дае”. А я яе за шкіркі ды за парог. “Вон, – кажу! – Каб табе ад гэтага малака трыбух лопнуў, даў Бог!” А яна мне як выпаліць: “А каб у цябе пчолы не раіліся, куры не нясліся, збожжжа не расло і ўсё ў яму пайшло”. Так яно ўсё і случылася: кур тхор падушыў, карова не расцялілася, а патам і муж памёр” (в. Яцкаўшчына, Ляхавіцкі раён, 2016 г., 22 ліпеня).

З пункту гледжання будовы кленічаў у іх прысутнічае той, хто гляне – імперсальны Сам, і той (тое), каго (клянучь) – Другі выяўляецца як асоба, да якой накіраваны праклён, дзеянне, якім чынам павінна адбыцца, а таксама часціца як актуалізатар эмацыянальна-экспрэсіўнага адцення выказвання, напрыклад – *А нашто ён табе? Падсвінка не далі, дык па грошы прыпёрся? Каб твой дзіцёнак ля вады хадзіў, а напіцца не мог. Каб праз твае рэбры козы сена цягалі... – О, пуд гразі прывалок! Не мог боты зняць. Каб табе ногі паадсыхалі! Самагонкі шукаць? Каб ты ўжо напіўся, ды і засіліўся... Каб ты пайшоў і не вярнуўся...* (Л. Галубовіч). У праклёне ў поўную сілу выяўляецца знішчальная імпрэсія негатыўнтаў і іх творчы талент.

Такім чынам, вялікую разнастайнасць маюць у вуснай мове пярэратыўныя тактыкі. Гэта тлумачыцца агульнай арыентацыяй этычных імплікацый на выяўленне таго, што перашкаджае ходу жыцця і мыслення і ад чаго чалавек імкнецца пазбавіцца.

У глабальным сэнсе пярэратыўныя тактыкі служаць адчужэнню. Яны характарызуюцца вынаходлівасцю і па сваёй разнастайнасці пераважаюць над меліяратыўнымі моўнымі імплікацыямі. Адзначаны факт сведчыць на карысць таго, што этасу і этычным выяўленням перадусім наканавана служаць абароне чалавека.

Спіс выкарыстанай літаратуры

1. Пеньковский, А. Б. О семантической категории «чуждости» в русском языке / А. Б. Пеньковский // Проблемы структурной лингвистики, 1985–1987 / АН СССР, Ин-т рус. яз. ; отв. ред. В. П. Григорьев. – М., 1989. – С. 54–82.
2. ТСБМ – Тлумачальны слоўнік беларускай мовы : у 5 т. / АН БССР, Ін-т мовазнаўства ; пад агул. рэд. К. К. Атраховіча (К. Крапівы). – Мінск : БелСЭ, 1977–1984. – 5 т. (6 кн.).
3. Русско-белорусский словарь = Руска-беларускі слоўнік : ок. 110 000 слов : в 3 т. / НАН Беларусі, Ін-т языкознання. – 8-е изд. – Минск : Беларус. Энцыкл., 2002. – 3 т.
4. Крапіва, К. Беларускія прыказкі [Электронны рэсурс] / Кандрат Крапіва // Беларуская палічка : беларуская электронная бібліятэка. – Рэжым доступу: https://knihi.com/Kandrat_Krapiva/-Bielaruskija_prykazki.html#footnote-1. – Дата доступу: 12.10.2020.
5. Бадзевіч, З. І. «Каб ты доўга жыў... Праклены ў творах Я. Коласа» / З. І. Бадзевіч // Мова — Літаратура — Культура : зб. навук. арт. VII Міжнар. навук. канф., прысвеч. 130-годдзю з дня нараджэння Янкі Купалы і Якуба Коласа (Мінск, БДУ, 27–28 верас. 2012 г.). – Мінск, 2012. – С. 126–130.